

SZÁVAI JÁNOS

Próféta voltál szívem

A botrányos író

Céline botrányos. De ezt nem vethetjük a szemére,
mert Isten láthatólag erre teremtette.
(Georges Bernanos, 1932)

Céline, L'écrivain scandaleux

Le dernier scandale autour de Céline (la protestation en 2011 de Serge Klarsfeld contre la présence de l'écrivain dans une publication officielle, et annuelle, célébrant les gloires de la France) n'est pas le premier, ni le dernier. Dès la parution du *Voyage au bout de la nuit*, Georges Bernanos a clairement désigné l'essentiel du phénomène : « Céline scandalise. A ceci rien à dire, puisque Dieu l'a visiblement fait pour cela ». Mais ce phénomène a deux faces. D'un côté il y a la contradiction insupportable entre la génialité du romancier et l'abjection du personnage. De l'autre c'est au cœur de l'œuvre: ce dont Céline nous parle dans ses romans c'est justement le scandale (dans le sens du grec *skandalon*) de l'existence.

Le débat de 2011 nous a montré, d'autre part, que Céline est considéré aujourd'hui comme un des deux plus grands auteurs du 20e siècle. Rejetant le personnage dont le nom ne sera jamais porté par une rue ou une école, l'opinion publique est en train d'accepter l'idée que l'éthique et l'esthétique ne sont pas forcément synonymes.

2011 januárjában megint botrány robbant ki Céline körül. 1932, vagyis az *Utazás az éjszaka mélyére* megjelenése óta már a sokadik. Ezúttal a francia kulturális minisztérium szállította hozzá a muníciót. Minden évben kiadnak ugyanis egy évkönyvet, amelyben – évfordulós ürüggyel – a nemzet büszkeségei kapnak helyet. Köztük lett volna ezúttal az ötven éve eltávozott Louis-Ferdinand Céline. De nem lett, mert Serge Klarsfeld, *A Franciaországból deportált zsidók fiainak és lányainak Egyesülete* nevében erőteljes tiltakozást tett közzé, és bár Frédéric Mitterrand kulturális miniszter először nem akart engedni, de végül, Nicolas Sarkozy közbelépése nyomán, bevonatta a vitatott

kiadványt. Klarsfeld tiltakozása és Mitterrand intézkedése heves vitát váltott ki értelmiségi körökben, számos cikk jelent meg a napi sajtóban, a köztársasági elnök is sietett, informális csatornákon, tudatni a közvéleménnyel, hogy kedvenc írója nem más, mint a botrány kiváltója, a regényíró Céline. A sajtóban megjelent vitacikkek mindegyike hangsúlyozza Céline alkotói nagyságát, sőt, egyre gyakoribb az a vélemény, hogy Marcel Proust mellett Céline a huszadik század másik meghatározó francia írója. A legújabb botrány tehát arra is jó volt, hogy felszínre hozza a kánonban lassan, eddig alig láthatóan végbement változásokat. A huszadik századi francia regénykánon Prousttól ívelt egészen a Nouveau roman művelőiig, a kettő közt helyet kaptak még esetleg, aszerint, hogy a kánonteremtő konzervatívabb vagy modernebb nézeteket vallott, az úgynevezett humanizmus vagy az egzisztencializmus képviselői. Az így létrejött konstrukciókban Céline-nek csak marginális hely jutott, mert radikális újdonsága egyetlen szisztémába sem illett bele, sem a tradicionalista Sorbonne professzor, Michel Raimond nagy regénytörténeti összefoglalásába, sem a kritika és az új kritika kiemelkedő figuráinak, Barthes-nak, Genette-nek, Richard-nak vagy újabban Compagnonnak a kritikusi világába. A zsinórmérték mindannyiuk számára Flaubert, és Flaubert huszadik századi örököse: Proust. Egy nem-francia, az osztrák Leo Spitzer volt az első, aki már 1935-ben megpedzette, hogy Flaubert örököse valójában Céline, épp azáltal méghozzá, hogy totálisan megtagadja, visszájára fordítja a flaubert-i koncepciót.

Proustról mindenki írt, aki számít valamit a szakmában, Céline-ről senki olyan nem írt, az egy Spitzer kivételével, aki számít valamit a szakmában. Pusztán politikai, ideológiai okokból? Vagy talán más okból is? A válasz, bár látszólag adott, igazából korántsem egyértelmű. Egy bizonyos: mint tudott, a regényíró a harmincas évek végén, nem sokkal a *Halál hitelbe* megjelenése után több vadul antiszemita pamflettel állt elő. Botrány botrányt követett. Az antiszemita Céline-t 1939-ben olyan heves támadások érték, hogy kiadója kénytelen volt bevonni az író két pamfletjét. Ami utána következik az közismert: 1944-ben Céline Németországba, majd onnét Dániába menekül, ott pár hónapra be is börtönzik, 1950-ben a francia bíróság távollétében egy évre ítéli, de már egy évvel később amnesztiát kap, ekkor hazatér.

Céline közéleti szereplése visszataszító. Lehet ugyan rágódni a história egy-egy részletén, idézni egy igazi ellenállót, Robert Chamfleuryt, aki szaporázza az

enyhítő körülményeket abban a virtuális perben, amelyet a francia szellemi élet folytat Céline ügyében, de nem kétséges: Céline szimpatizált a náciizmussal, pamfletjeiben pedig eszelősen antiszemitanak mutatkozott. A regényeiben viszont sehol egy Shylock, de még egy Proust-féle Bloch sincsen a figurái között. Írói értékét viszont a legtöbben, ha fogcsikorgatva is, elismerik. Adott tehát egy feladvány, valamit kell kezdeni a jelenséggel. Az egyik lehetőség: a Céline-jelenséget egységes egésznek tekinteni, s azután ezt az egészet vagy elfogadni, vagy mindenestül elutasítani. Vannak példák az elfogadásra is, a teljes elutasításra is. A másik lehetőség vonzóbbnak látszik: ez a gordiuszi csomó kettévágása, vagyis a regények elfogadása, a többi írás, vagyis a pamfletek nem-tudomásul vétele. 1938-ban a korszak nagy guruja, André Gide még azzal mentegeti a pamfleteket, hogy itt csak „játékról van szó”, hogy „Céline nem a valóságot írja le, hanem azt a hallucinációt, amelyet a valóság provokál”¹. Emmanuel Mounier pedig eléggé visszafogottan csak annyit mond, „Céline-t annyira elragadja a dühe, hogy nem képes kontrollálni a gondolkodását, és figyelembe venni felelősségét”².

2.

Később jóval egyértelműbbé válik a jelenség kezelése: a regények jöhetnek, a pamfletek többé nem publikálhatók. Ez utóbbiak ma már gyakorlatilag hozzáférhetetlenek. 1945-ben pedig megkezdődik a virtuális Céline-per. Jean-Paul Sartre (aki az 1938-as *Undort* még egy Céline mottóval indítja) *Egy antiszemita* portréja címmel közöl cikket, amelyben azzal vádolja meg Céline-t, hogy pénzért tette, amit tett; Céline egy fulmináns nyílt levélben válaszol. A virtuális per leggroteszkebb darabja Roger Vailland, a hedonista és kommunista regényíró 1950-ben publikált írása, melynek címe: *Ezúttal nem fogjuk megkímélni Louis-Ferdinand Céline-t*. Vailland már 1945-ben kiadott egy regényt (*Les mauvais coups*), amelyben az Ellenállás éveit idézi fel, és amely nagyrészt egy montmartre-i lakásban, az ellenállók egyik fontos támaszpontján játszódik. Ez a tágas lakás a rue Girardon 5 szám alatt volt,

¹ GIDE, André, 1963, „Céline et Maritain”, in *Cahiers de l’Herne : Céline*, Paris, 295. o.

² MOUNIER, Emmanuel, 1963, „Bagatelles pour un massacre”, in *Cahiers de l’Herne : Céline*, Paris, 292. o.

a negyedik emeleten; Céline – a Vailland-regényben erről nem esik szó - pontosan fölötte, az ötödiken lakott.

Az 1950-es cikkben, amely mintha regénye kimaradt fejezete volna, Vailland arról beszél, hogy míg az ellenállók két akció között a negyedikem tanácskoztak, addig fölül, Céline lakásában kollaboráns újságírók tartottak megbeszélést. A „terroristák” – Vailland használja a kifejezést – egy nap elhatározzák, hogy kivégzik őket, a vita csak azon folyik, kézigránátot hajtsanak-e közéjük vagy inkább géppisztolysorozatot eresszenek beléjük. Az egyik ellenálló azonban elvi kifogással él. Az újságírókért nem kár, mondja, de Céline? Az *Utazás* íróját³ mégsem lehet csak úgy agyonlőni, mint egy kutyát! Dehogynem, replikázik Alcibiade, a végzős filozófia hallgató, mert „tisztességének feladásával Céline szükségszerűen a tehetségét is feladta.”⁴

Az ellenállók közt nincs egyetértés, így a merénylet elmarad, nem végzik ki az író. Robert Chamfleury, akié a lakás volt, és aki az ellenálló csoportot vezette, azt állítja, hogy Vailland története fikció, egy féltékeny író vágyainak kivetítése, másrészt hogy Céline tökéletesen tisztában volt azzal, mi folyik egy emelettel alatta, de sohasem ártott nekik, sőt, egyszer orvosi segítséget nyújtott egy megkínzott ellenállónak. Túl szépen hangzik, mint ahogyan túl szépen hangzik Roger Vailland története is. Figyelemre méltó viszont a Vailland-szövegben szereplő filozófuspalánta gondolatmenete etika és esztétika összefüggéséről: az etikailag rossz természetesen – így logikus – nem hozhat létre esztétikai minőséget. Szükségszerűen.

Márpedig, egyre többen látják úgy: létrehozhat. Claude Lévi-Strauss mondja például, hogy egy nagy formátumú olvasót idézzek: ha szépirodalmat olvas, akkor vagy Proustot vagy Céline-t⁵. Philippe Sollersnek ugyanez a véleménye, a huszadik századnak csak két nagy francia írója van, Proust és Céline.⁶ Az etnológus arról nem beszél, hogy miképpen volt képes átugorni a gyalázatos és

⁴ Idézi CHAMFLEURY, Robert, 1963, „Céline ne nous a pas trahis”, in *Cahiers de l'Herne : Céline*, Paris, 342-352. o.

⁵ GODARD, Henri, 1991, *Voyage au bout de la nuit de Louis-Ferdinand Céline*, Paris, Gallimard, 187. o.

⁶ SOLLERS, Philippe, 2009, *Céline*, Paris, Écritures, és „Cette affaire Céline est absurde”, in *Libération*, 21.01.2011.

a fenséges közti szakadékot. Talán oda se figyelt. Philip Roth (patetikus? vagy önironikus?) megoldása ismert: míg Céline-t, „*a nagy felszabadítót olvassa, felfüggeszti zsidó öntudatát*”.⁷ A kettő, vagyis a patetikus meg az ironikus-önironikus egyidejű használatával próbálkozik Patrick Modiano is, aki első – 1968-as – regénye, a *La place de l'Étoile* bevezető fejezetében helyezi el a maga Céline olvasatát:

„A doktor – így a történetmondó – nem tudta megbocsátani *Leleplezett Bardamu*-met, amit Capriból küldtem el neki. Ebben a tanulmányban nyilvánítottam ki csodálatomat, egy tizennégy éves ifjú zsidó csodálatát a *Bardamu utazása* és a *Louis Ferdinand gyermekkorai* olvasása nyomán. Antiszemita pamfletjeiről sem hallgattam úgy, ahogyan a keresztény jó lelkek hallgatni szoktak. Írtam róluk: 'Bardamu doktor életműve egy jelentős részét a zsidókérdésnek szenteli. Ami a legkevésbé sem meglepő: Bardamu doktor közénk tartozik, ő minden idők legnagyobb zsidó írója. Ezért is beszél akkora szenvedéllyel fajtársairól. Tisztán regényes munkáiban Bardamu doktor fajtestvérünkre, Charlie Chaplinre emlékeztet az apró és szálnalmas részletek iránti érdeklődésével, s az üldözöttek megható figuráival'...Bardamu doktor mondatai még „zsidósabbak” mint Marcel Proust rafinált mondatai: gyengéd, érzélgős, olykor a feltűnést kereső, egy cseppet bohócos zenéjű mondatok [...] Es így fejeztem be: „Csak a zsidók képesek megérteni az övéiket, csak egy zsidó képes értően beszélni Bardamu doktrorról”.⁸

A képzelt történet 1959-ben játszódik, Modiano akkor tizennégy éves. Céline még él, s regénybeli mása válaszol is a rajongó fiúnak. „*Egyedüli válaszként egy szitkozódó levelet kaptam a doktortól: azt állítja benne, hogy fekete miséért és sok millióért vállaltam el, hogy én magam legyek a zsidó világösszeesküvés feje.*”⁹

3.

Henri Godard, a Céline-kiadás gondozója, azzal bocsátotta útjára a 2011-es évkönyvet, hogy „*a virulensen antiszemita Céline mindig gondosan távol tartotta magát a hivatalos kollaborációtól.*” A nem-hivatalostól viszont a legkevésbé sem, ezért mondhatta ugyanez a Godard annak idején, 1994-ben megjelent könyve konklúziójában, hogy „*Céline örökre kizárta magát*

⁷ ROTH, Philip, „Entretien avec Jean-Pierre Salagas”, *La Quinzaine littéraire*, 16.06.1984.

⁸ MODIANO, Patrick, 1968, *La place de l'étoile*, Paris, Gallimard, 10-11. o. Magyarul még nem jelent meg, az idézetet saját fordításomban adom.

⁹ *I.m.*, 11. o.

mindennemű hivatalos ünneplésből.¹⁰ A 68-as szellemiségű baloldali napilapban a regényíró Marc Weitzman ezt a dilemmát cikke címében így fogalmazza meg: *Ünnepelni Céline-t? Nem, inkább tanulmányozni*.¹¹

De miért kellene ünnepelni? Azért mert jelentős regényíró? Vagy azért, mert „forradalmárnak tűnik”? Ezt Lev Trockij írta le 1933-ban, amikor radikális kapitalizmus-kritikája miatt Céline-t még sokan a baloldal nagy reménységének látták.¹² Egyáltalán: muszáj az író, csak azért mert jelentős művet alkotott, példának állítani? Magasztalni? Szobrot állítani neki? Utcát, iskolát, színházat, ne adj isten rádióállomást elnevezni róla? Bankjegyekre nyomtatni a portréját? Céline-t persze ezek a veszélyek nem fenyegetik, sohasem lesz sem utca, sem iskola névadója, bankjegyeken sem fog megjelenni a portréja, de a körülötte zajló polémiák valami módon mégis épp arról szólnak, hogy miért nem viselkedett úgy, hogy miért nem volt az erkölcse, a magatartása, a közéleti szereplése olyan – példás –, hogy ünnepelni lehessen. Még életében s azután még inkább, ahogy – Mallarmé szavával – „az öröklét önmagává avatta.”

Northrop Frye szerint John Milton az első, aki az írónak juttatná a próféta szerepet, 1644-es *Areopagus*ával,¹³ mások, mint Hans-Georg Gadamer, a német romantikától származtatják az írói szerepnek ezt a különös túlértékelését, vagy mondhatnám, félreértékelését, amelyet Petőfi olyan látványosan fogalmazott meg *A XIX. század költőiben*. Gadamer írja:

Amikor egy kultúrtársadalom elveszíti vallási hagyományait, rögtön többet vár el a művésztől, mint ami a művészet szempontjait követő esztétikai tudatnak megfelelne. Az új mitológia romantikus követelése, melynek Friedrich Schlegel, Schelling, Hölderlin és a fiatal Hegel adott hangot [...] újfajta felkentség tudatát kölcsönzi a művésznek és a világban betöltött feladatának. Valamiféle 'világi üdvözítővé' (Immermann) válik, akinek alkotásai kicsinyben végzik el a kárhozattól való megváltást, melyben a kétségbeesett világ reménykedik.¹⁴

¹⁰ GODARD, Henri, 1994, *Céline scandale*, Paris, Gallimard, 155. o.

¹¹ <http://bibliobs.nouvelobs.com-Actualités>, 20.01.2011.

¹² TROTZKI, Léon, „Céline et Poincaré”, in GODARD, *i.m.*, 191. o.

¹³ FRYE, Northrop, 1996, *Kettős tükör*, Budapest, Európa.

¹⁴ GADAMER, Hans-Georg, 2003, *Igazság és módszer*, Budapest, Osiris, 120. o. A világi üdvözítő kifejezést Gadamer Karl Leberecht Immerman (1796-1840) drámaírótól idézi.

Vagy petőfisen: *Újabb időben isten ilyen lángoszlopoknak rendelé/ A költőket, hogy ők vezessék/ A népet a Kánaán felé.* Vagyis a költő az egyedüli – már Nietzsche is pedzette Shakespeare Julius Caesarjának költőjelenetét kommentálva –, aki tudja a helyes utat, a pusztában tévelygő és szenvedő népnek őt kell követnie, ha el akar jutni az ígéret földjére, Kánaánba. A költő. prófétai erejét az alkotásai, az írásai adják, de minthogy művészete által követendő mintává vált, egészében követjük, nem csak a tanítását, de a személyét is.¹⁵ Vagyis jöhetnek a panegirikuszok, a leegyszerűsített író-biográfiák, amelyek modelljei az antik nagy emberek életrajzai vagy akár a Szentek élete. Vagyis jöhet a forradalmár: Petőfi, Ady, József Attila, a mérsékelt bölcs: Arany, esetleg Babits, a nép fia, Móricz és Illyés, a költő-katona, mint Zrínyi vagy akár Balassi. Az a talán egyedüli nem-magyar író, Balzac, aki Budapesten utcát kapott, bizonyosan annak a hajdani Balzac-olvasatnak köszönheti dicsőségét, mely szerint regényei hasonló módszert követnek, mint Marx elemzései, megmutatják a pénzvilág uralta társadalom felszínén alig követő valódi mechanizmusait.

4.

Az utcanév-író, a bankjegyportré-író szépen illeszkedik a rendszerbe, a biográfia érdekesebb mozzanatai elsimítva, ha másképp nem lehetséges; okosan, ha kell ironikusan megmagyarázva, botrány, ha mégis előfordul, ügyesen beleillesztve a világmagyarázatba. Az író csak akkor lehet lángoszlop, csak akkor működhet, mint modern próféta, ha – Albert Camus szavát kölcsönvéve – életvitelében egy laikus szent látszatát adja.

Céline esetében azonban a botrány dominál, még hozzá a szónak minden értelmében. Az első, az *Utazás az éjszaka mélyére* körüli botrány inkább az irodalmi korifeusoké: a Goncourt Akadémia zsűrijének tagjaié, akik az előzetes ígéretnek dacára nem Céline-nek adják a díjat. Itt következik rögtön a Per,

¹⁵ Dobjátok ki e bohócot, kiált fel Brutus, Shakespeare Julius Caesarjában, mert, ahogy Nietzsche mondja „még maga Brutus is elveszíti türelmét, amikor a költő beképzelt, patetikusan, tolakodóan föllép, már ahogy a költők szoktak, olyan lényként, aki igyekszik azt a látszatot kelteni, hogy mindennemű nagyságban, erkölcsi nagyságban is bővelkedik, míg a cselekvés és az élet filozófiájában az egészen közönséges becsületesség szintjét is alig éri el.” NIETZSCHE, Friedrich, 2003, *A vidám tudomány*, Szeged, Szukits Könyvkiadó, 83. o.

akárcsak hetvenöt évvel korábban a *Bovaryné* meg a *Romlás virágai* esetében történt. Baudelaire-t annak idején elítélték „a közerkölcs megsértése miatt”, Flaubert-t, aki ellen hasonló volt a vád, nem ítélték el; az *Utazás* esetében pedig azt az újságíró citálták bíróság elé, aki túl hevesen kérte számon a Goncourt-zsűrin az igazságtalannak gondolt döntését. Grotoszt mind a három eset: a bíróság az éppen domináns erkölcsi felfogásból kiindulva, de kizárólag a jogi és morális diskurzus fogalmaival élve értelmezi az irodalmi szöveget. Főként a nyelvét kifogásolja. Mert azok a kifejezések – mondja az ítélet –, amelyeket Céline használ „triviálisak, durvák, elfogadhatatlanok”, megzavarják, „különösen erkölcsi szempontból, a regény olvasóját.”¹⁶ A bírósági hermeneutika bizarr, olykor mulatságos elemzéseket produkál.

A botrány szónak vannak azonban más jelentései is. A görög *szkandalon* eredeti jelentése csapda vagy hurok, amely foglyul ejti a gyanútlan, semmi rosszra nem számító állatot (vagy inkább embert?) Az evangéliumok, de Pál is, ebben az értelemben használják a szót; botrány az evangélium,¹⁷ botrány maga Jézus (*Boldog, aki bennem meg nem botránczik* – mondja amikor Keresztelő Szent János tanítványai küldetéséről faggatják), botrány a kereszt. Az igazság kimondása: botrány. *Jézus jel lesz, melynek ellene mondanak* (Lk 2/34) Hasonlóan fogalmazott már az Ószövetség is. Izajás mondja a seregek uráról szólva; *Akkor ő szentély lesz, de botlás köve és botrány kősziklája Izrael két házának, háló és csapda Jeruzsálem lakóinak*. De a Biblia nem csak pozitív, hanem negatív értelemben is használja a botrány szót, botrányos az az ember is, aki bűnösen viselkedik vagy bűnbe vinné társait. *Aki pedig megbotráncoztat egyet is e kicsik közül, akik hisznek bennem, jobb volna annak, ha malomkövet kötnének a nyakára és a tenger mélyére vetnék.* (Mt 18/6)

A szónak ebben az eredeti értelmében nevezi Céline-t botrányos írónak Georges Bernanos. Az *Utazást* Sigmund Freud is elolvasta, egy francia tanítványa küldte el neki, abban a hiszemben, hogy tetszésére lesz a Freudot nagyra tartó író regénye. „*Nincs ínyemre* – felel neki Freud – *a nyomornak*

¹⁶ GODARD, *i.m.*, 176-177. o.

¹⁷ Főként János evangéliuma érinti ezt a témát.

*ilyetén ábrázolása, jelen életünk abszurditásának és ürességének olyasfajta leírása, mely nem támaszkodik művészi vagy filozófiai háttérre.*¹⁸

Ami Freudnak nem tetszik, épp azt emeli ki a regényről írott cikkében Bernanos:

Mert van botrány és van botrány. A legfélelmetesebb mindannyi közül, amelyik a legtöbb vérébe és könnyébe kerül fajtánknak, az nyomorúságának elfedése. Mert a kérdés nem az, hogy a Céline adta kép kegyetlen-e vagy sem, a kérdés az, hogy igaz-e vagy sem. Márpedig igaz. És még ennél a képnél is igazabb hihetetlen nyelvezete, a természetesnek és a művinek ez az együttese.¹⁹

Van tehát az egyik botrány – a pamfletek, a német megszállás idején tett nyilatkozatok –, és van a vele járó megbotrányoztatás. A pamfletek nyelve azonban első látásra mit sem különbözik a regényekétől, ugyanolyan erőteljes, vehemens, roncsoló, mint a *Bohócbandáé* vagy a *London Bridge-é*. Van azonban egy lényegi különbség: a regények nyelve, Godard kifejezésével, plurivokális, a nem-fiktív Céline-írások viszont szenvedélyesen univokálisak. Ha Bernanos logikáját követjük, akkor a kérdést úgy tehetnénk föl: igaz-e vagy sem ami ezekben az írásokban áll. Nyilvánvalóan nem igaz, ezek a szövegek a maguk antiretorikussága ellenére is alapvetően retorikusak, mert a műfaj szabályai szerint érvelnek, közvetlen meggyőzésre törekszenek, de érveik, amint Mounier 1938-as írásában kimutatja, a legprimitívebb korabeli antiszemita írásokból kölcsönvett ostobaságok.

Van ugyanakkor a másik botrány, a szkandalon. Céline nem csak a kapitalizmus, nem csak az értelmetlen világháború(k) botrányát írta meg irtózatos erejű regényeiben. Amiről ezek a regények beszélnek az a létezés botránya. Céline-nél nincsen apelláta, mindaz, amit az ember a szórakozás, a tudomány, a technika, a szerelem, a szex, az ideológiák illúzióinak segítségével elfedni próbál, nála groteszk evidenciaként jelenik meg. A létezés botrányos. De korántsem unalmas, és nem akadályozza annak, hogy egy-egy botrányos író olyan műveket ne alkosson, amelyek képesek szuggesztív erővel megszólaltatni magát a botrányost.

¹⁸ GODARD, *i.m.*, 171. o.

¹⁹ Bernanos cikke a *Le Figaró*ban. L. GODARD, *i.m.*, 175. o.

Botrány tehát itt is, meg ott is, igaz, az egyik botrány teljességgel különbözik a másiktól. De végül is mihez kezdünk a bevezetőben megjelölt feladvánnyal? Bizonyos, hogy a csomó nem oldható. Marad tehát a vágás, vagyis az a megoldás, amelyet Roth, Sollers, Lévi-Strauss vagy nálunk Esterházy választott. Egy nem és egy igen.

SZÁVAI JÁNOS

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
E-mail: portroyal@vipmail.hu